

Economische, religieuze en politieke verwickelingen in Wessem in de zestiende eeuw

J. G. C. Venner

Verantwoording

Bij de beschrijving van een historische ontwikkeling van een dorp, stad of klein gebied, is het gevaar aanwezig de gebeurtenissen als zéér bijzonder af te schilderen. Vaak wordt namelijk alléén de ontwikkeling in dat eng afgeperkte gebied beschreven, zonder deze te vergelijken met de ontwikkelingen elders. En dan is de geschiedenis van de eigen streek inderdaad al snel uitzonderlijk. Rekenschap geven van het feit dat de verwickelingen van het studie-object ten nauwste verweven zijn met die van de naaste én met de verre omgeving is evenwel vereist. Alleen door de streekgeschiedenis in te bedden in de nationale -mogelijk zelfs internationale- geschiedenis, krijgt die geschiedenis van het eigen heem een zekere meerwaarde. De aanvankelijk uniek geachte ontwikkeling wordt gerelativeerd, parallellen worden getrokken. Pas dan kan blijken of die geschiedenis van het eigen dorp of van de eigen stad inderdaad zo bijzonder is.

Na een korte schets van de economische situatie in Wessem tot in de zestiende eeuw, volgt de beschrijving van godsdienstige en bestuurlijke wijzigingen die Wessem in de zestiende eeuw onderging. Deze veranderingen worden geplaatst tegen de achtergrond van de opstand van de Nederlandse gewesten tegen hun landsheer Philips II (het begin van de Tachtigjarige Oorlog).

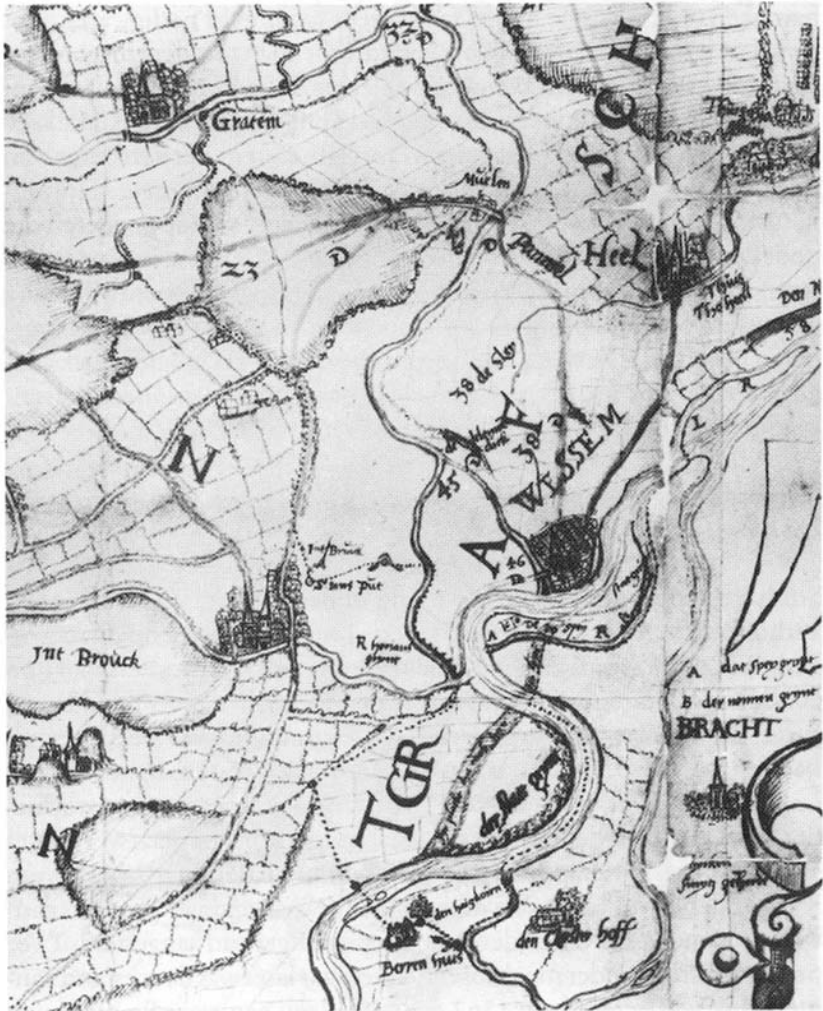
Voor het eerste deel -over de economische toestand- is voornamelijk geput uit het belangwekkende artikel van J. Linssen: *Over de vroegste geschiedenis van Wessem*.¹ Enkele verhalen betreffende de invoering van de gereformeerde religie in Wessem in 1566, uitgegeven door J. Kleyntjens, lichten ons in over de religieuze veranderingen.² J. S. van Veen tenslotte publiceerde een onderzoek naar de rechten die Philips II in onder meer Wessem zou kunnen doen gelden.³ Hiermee is de basis aangegeven voor het derde en laatste onderdeel over de bestuurlijke veranderingen.

Wessem onvolgroeide stad

In de loop van de middeleeuwen vond in Wessem een voorspoedige economische ontwikkeling plaats. Naast agrarische bedrijvigheid moet er reeds vanaf de zevende eeuw sprake zijn geweest van handelsactiviteiten in het plaatsje aan de Maas. De Maasschippers legden elke dag ongeveer dertig kilometer af. Vanaf Maastricht werd Wessem de tweede aanlegplaats in noordelijke richting.⁴ In oude documenten is duidelijk sprake van *portus*: een aanlegplaats voor schippers. De dicht aaneengesloten bebouwing aan de Steenweg, tussen Markt en kerk, wijst op een niet agrarische kern waar schippers, handelaren en mogelijk ambachtslieden een woning hadden. Het belang van Wessem voor de handel werd bevestigd door de aanwezigheid van een munt en een markt met een marktvol.⁵

Wessem groeide uit tot een kleine stad en werd vanaf de veertiende eeuw ook inderdaad *oppidum* (stad) genoemd.⁶ Het dichtst bevolkte gebied, begrensd door de Maas en de benedenloop van de Thornder- en Panheelderbeek, werd aan de noordzijde -de enige zijde die nog vrij toegankelijk was- afgesloten met een wal en een gracht.⁷ Het leek erop dat niets een verdere stedelijke ontwikkeling zou belemmeren, maar het verliep anders.

Door grote veranderingen in de stroom van handelsgoederen kregen de landwegen van oost naar west steeds grotere betekenis. In verhouding werd de noord-zuid handel via de Maas minder belangrijk. Hierdoor was het voor een stad in ontwikkeling niet alléén van belang of ze gunstig gelegen was aan de Maas, maar óók of ze aan het wegenstelsel van oost naar west lag. Voor Wessem was dat laatste niet het geval en trad er op het einde van de middeleeuwen een ernstige stagnatie in de ontwikkeling op. Plaatsen als Maastricht, Roermond en Venlo, die zowel aan de Maas als aan de handelsroutes van het Rijnland naar Brabant en Vlaanderen lagen, groeiden wel verder. Dat de ligging aan landwegen zo belangrijk was, wordt benadrukt door het feit dat Sittard en Weert níét aan de Maas, maar wél aan wegen van oost naar west gelegen tot ontwikkeling kwamen. De ongunstige ontwikkeling van Wessem en de voorspoedige groei van Weert werden opgemerkt door de graven van Horn, die zowel in Weert als in Wessem de bestuursmacht hadden. Zij verplaatsten de munt van Wessem naar Weert.⁸ Ook verlegden ze hun

Wessem en omgeving. Minuut (?) van een primitieve chorografische kaart, toegeschreven aan Jacob van Deventer, ca. 1550. Rijksarchief in Limburg, Maastricht.

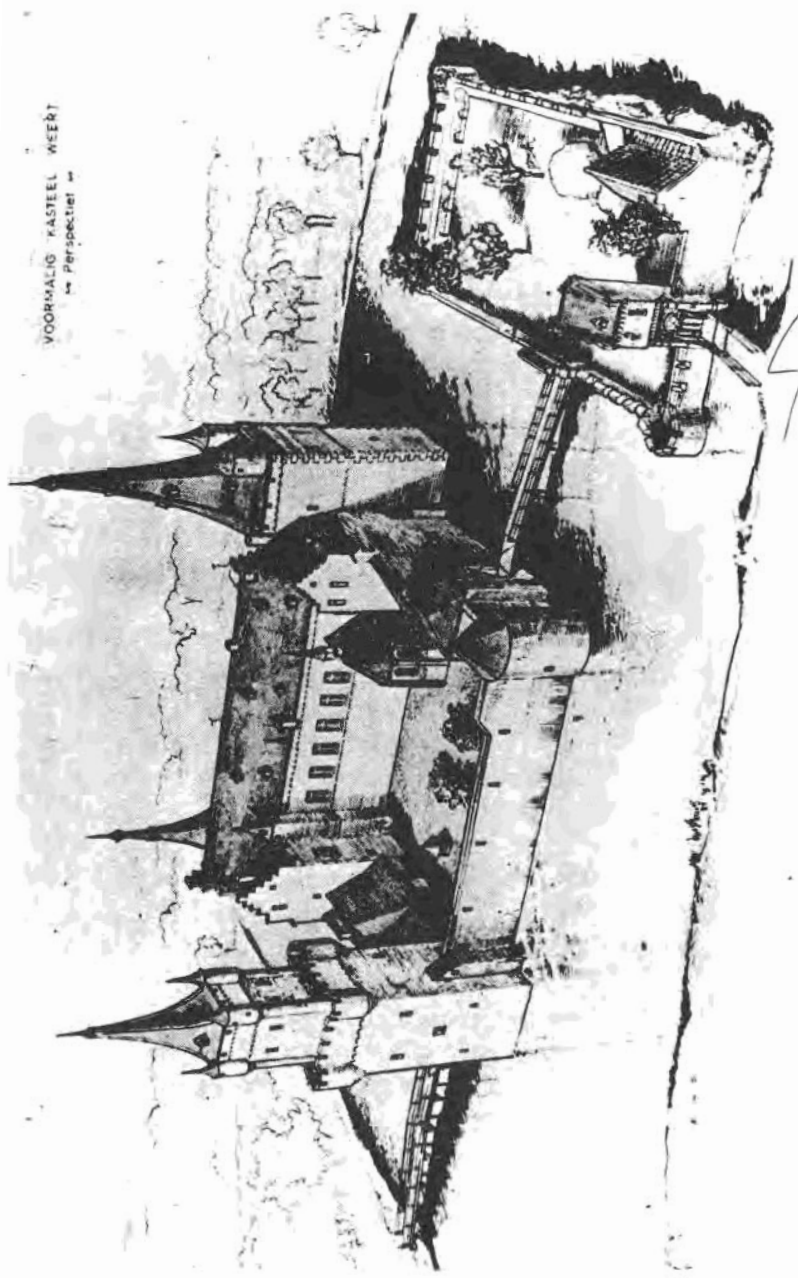
hoofdzetel van het kasteel van Horn naar dat te Weert (Op de Biest). In de zestiende eeuw voltrokken zich opnieuw veranderingen in de handel, waardoor de eventueel resterende schippers-handelaren te Wessem in een nog ongunstigere positie werden gedrongen. De Luikse export nam sterk toe. Voor de handel was steeds meer geld nodig, waardoor de gevestigde handelaren in Luik, Dordrecht en in mindere mate Maastricht de handel gingen beheersen. Slechts de grotere handelaren uit Venlo en Roermond konden deze ontwikkeling volgen. De kleinere kooplieden moesten zich noodgedwongen specialiseren in het vervoeren van de goederen. Zij ontvingen dus geen handelswinsten meer. Hun inkomsten kregen zij uit de gelden voor het vervoer van de goederen die door de grote handelaren verhandeld werden.⁹ De eventueel nog aanwezige schippers-handelaren in Wessem zullen aan deze ontwikkeling nauwelijks ontkomen zijn. Ook zij moesten zich tot het vervoer van goederen beperken. De Wessemse bevolking was nu weer in hoofdzaak aangewezen op het agrarische bedrijf. Huisnijverheid (spinnen, weven, manden vlechten etc.) bracht enige bijverdiensten.

Hervormingsgezinden in Wessem

De rooms-katholieke kerk

Sinds de kerstening van de bevolking in het Maasdal was iedereen er katholiek. In de zestiende eeuw evenwel werd de kritiek op de rooms-katholieke kerk steeds groter. De gelovigen konden de straffen voor hun zonden met aflaten afkopen. De priesteropleiding was ver beneden de maat. De bijbel werd daardoor niet of onjuist uitgelegd. Veel priesters hadden meerdere functies, zodat zij vaak afwezig waren. In het bisdom Luik, waartoe Wessem behoorde, was ruim 30 procent van de parochieherders absent. In het gunstigste geval stelden zij een plaatsvervanger aan. Uit de visitatierapporten van Wilhelm Poictiers, aartsdiaken van Kempenland, vernemen wij dat in 1560 in Wessem twee priesters aanwezig waren, terwijl een ander een plaatsvervanger had aangesteld. Twee priesters waren zonder meer absent. Twee jaar later was de toestand aanmerkelijk verslechterd. In 1562 gaf nog alleen een waardig plaatsvervanger acte de présence.

De priesters hielden zich niet aan hun geloften en een deel van hen leefde samen met een vrouw. In het dekenaat Maaseik, waaronder Wessem

VOORMALIG KASTEEL WEERT
in Perspectief

Reconstructie van het kasteel van Filips van Montmorency, naar een tekening van de gebroeders Das.

*Ny les tres des Mers, Ny les Courtes Indielles,
De tant de Jours, qui vont ce grand Roy bianchissant,
Ne peuvent empêcher, qu'il nulle barbare
Par les deux inuents, des Espagnes nouvelles...*

Portret van Filips II, koning van Spanje en landsheer der Nederlanden. Atlas van Stolk, Rotterdam.

Portret van Filips van Montmorency. Een kopie naar Antonio Moro van Dashorst. Rijksmuseum, Amsterdam.

vereren van heiligen en beelden verboden werd. De toebehoorders lieten zich spoedig overhalen tot het vernielen van heiligenbeelden. Op 10 augustus 1566 kwam het tot een eerste beeldenstorm in West-Vlaanderen. Spoedig werden in andere delen van de Nederlanden in kerken vernielingen aangericht door kerkshenders. De regering had een tijdlang nauwelijks nog greep op de gebeurtenissen.¹³

Anna van Egmond en de invoering van de gereformeerde religie

Jan van Horn, de laatste graaf van Horn in de rechte lijn, (hij was tevens onder meer heer van Weert en Wessem) volgde op 27 augustus 1531 zijn kinderloos gestorven broer Jacob III (gestorven in 1530) op. Jan trouwde met Anna van Egmond, de weduwe van Joseph van Montmorency. Toen nakomelingen uitbleven vroeg Jan aan de Luikse bisschop toestemming om het graafschap Horn, dat alleen in mannelijke lijn mocht worden overgeërfd, nu toch in vrouwelijke lijn te laten overerven. De bisschop van Luik, Cornelis van Bergen, die een neef was van zowel de graaf als van de gravin, stemde uit familiebelang toe. Zo kon de ziekelijke Jan van Horn in 1540 een testament laten opstellen waardoor Filips van Montmorency, zijn stiefzoon, alle bezittingen en titels zou erven. Zijn vrouw, Anna van Egmond, kreeg het vruchtgebruik toegewezen.¹⁴ Filips van Montmorency zou moeten huwen met Walburgis van Nieuwenaar. Anna van Egmond werd verplicht aan Filips en Walburgis jaarlijks 3000 Brabantse guldens te betalen. Bij ontstentenis van een opvolger zouden de bezittingen later overgaan op de familie Van Nieuwenaar.¹⁵ Zo werd op 21 januari 1541 Filips van Montmorency beleend met onder meer het graafschap Horn en de heerlijkheden Weert en Wessem.¹⁶ In 1546 vond het huwelijk plaats tussen hem en Walburgis van Nieuwenaar.¹⁷

Door al deze regelingen kreeg Filips van Montmorency naast bezittingen elders het graafschap Horn en de heerlijkheden Weert en Wessem. Zijn stiefmoeder behield evenwel het vruchtgebruik. Zij kreeg dus de opbrengsten. Wel moest ze Filips en Walburgis elk jaar 3000 Brabantse guldens betalen. In de praktijk betekende dit dat Anna van Egmond het graafschap Horn en de genoemde heerlijkheden persoonlijk bestuurdde. Filips van Montmorency hield zich als hoge adellijke graag bezig met de Nederlandse politiek. Zo was hij een aantal jaren stadhouder

Portret van Walburgis van Nieuenaar, echtgenote van Filips van Montmorency. Nationale Bibliotheek, Wenen.

Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van Alva. Portret, geschilderd door Willem Key, in 1568, toen de hertog net in de Nederlanden was gearriveerd.

Re-katholisering

In de meeste steden in de Nederlanden waar de "gereformeerden" in 1566 bestuurlijk de overhand hadden gekregen, werd in de loop van 1566-1567 het katholieke gezag weer hersteld. In Weert lukte dat pas in 1568.³⁰ Wessem zal wel enige tijd een groot aantal hervormingsgezinden geherbergd hebben. Dat was mogelijk doordat naar het Maasstadje minder aandacht uitging dan naar de grotere steden. Met name door Lindanus, de eerste bisschop van Roermond, werd werk gemaakt van het herstel van het oude rooms-katholieke geloof. In maart 1570 bezocht hij Weert om er de herstelde kerken, kapellen en altaren te wijden. Tevens zag hij zich genoodzaakt de pastoor van Weert, Peter Mosanus, die ook in reformatorische zin preekte, te verjagen.

Over Wessem zijn weinig berichten aanwezig betreffende de re-katholisering. In 1581 schreven inwoners van Wessem aan bisschop Lindanus dat er nog slechts zestien of zeventien gezinnen woonden. De meeste inwoners zouden zijn gevlucht naar Maaseik of naar het land van Gulik.³¹ De ambities van Wessem om ooit eens tot een volwaardige stad uit te groeien konden nu wel helemaal worden bijgezet.

Omdat Maaseik en het land van Gulik bekend stonden vanwege hun tolerante houding tegenover hervormingsgezinde personen, mag worden aangenomen dat het bij de zestien of zeventien gezinnen (waarschijnlijk ongeveer honderd inwoners) vooral ging om de goed katholieke gezinnen, terwijl de andere burgers omwille van hun geloof gevlucht waren naar vrijzinnigere gebieden. Indien de gegevens uit de brief juist zijn dan had het herstel van het katholieke gezag in Wessem een grote ontvolking tot gevolg. Uit een visitatierapport van 10 mei 1669 blijkt dat Wessem zich toen weer had hersteld. Er waren 225 communicanten,³² hetgeen een inwonertal van ongeveer 340 doet vermoeden.

De rechten van Filips II op Wessem

Toen in 1540 Jan van Horn, door het ontbreken van directe mannelijke erfgenamen, de toekomstige verervingen van zijn bezittingen moest regelen, protesteerde het domkapittel van Luik. Het kapittel vond namelijk dat bij gebrek aan erfgenamen het graafschap Horn, als Loons leen, terug moest vallen aan Luik.³³ Dit zou de financiële armslag van

het prinsbisdom Luik én van het kapittel vergroten. Jan van Horn kreeg evenwel zijn zin, zodat zijn stiefzoon Filips van Montmorency beleend kon worden met het graafschap Horn en de heerlijkheden Weert en Wessem.

In 1568 ontstonden opnieuw problemen. Filips van Montmorency was met Lamoraal van Egmond in Brussel onthoofd, wegens hun (vermeend) aandeel in de Opstand tegen Filips II. Filips van Montmorency en Walburgis van Nieuwenaar hadden geen kinderen, zodat uiteindelijk volgens het testament van Jan van Horn de familie Van Nieuwenaar alle bezittingen zou erven.³⁴ Maar er waren nog anderen die aanspraken maakten op de bezittingen van Filips van Montmorency. Zijn moeder Anna van Egmond behield het vruchtgebruik. Het Luikse domkapittel zag opnieuw de kans schoon om, met voorbijgaan aan het testament van 1540, het graafschap Horn bij Luik te trekken. Koning Filips II vond dat hij als hertog van Gelder recht had op alle Gelderse lenen.

Tegen deze pretenties, waaraan door de nieuwe landvoogd Alva doortastend kracht werd bijgezet door de bezetting van het graafschap Horn en de heerlijkheden Weert en Wessem, zocht de oude gravin Anna van Egmond steun bij de Duitse keizer en de Westfaalse Kreits. Alva pareerde haar steunverzoeken evenwel door zware diplomatieke druk op de Kreits uit te oefenen. Ondanks het feit dat Anna van Egmond in het gelijk werd gesteld, durfde niemand haar daadwerkelijk te helpen.³⁵ Landvoogd Alva liet vervolgens in 1569 door het Hof van Gelder te Arnhem onderzoeken welke rechten Filips II inderdaad in de omstrede gebieden kon doen laten gelden.³⁶ Hij wilde in de toekomst blijkbaar gevrijwaard zijn van ernstige protesten van de zijde van het Duitse Rijk en dat kon alleen als helemaal duidelijk was dat de koning in zijn recht stond. Aangezien het graafschap Horn een Loons leen was en dus onder Luik viel, liet Alva alleen onderzoek instellen naar de Gelderse lenen. De koning was immers hertog van Gelder en kon als zodanig de Gelderse lenen opeisen.

Bij de informatie naar de rechten van de landsheer der Nederlanden moesten betrokken worden: de verhoudingen omtrent kasteel, stad en heerlijkheid Weert, de heerlijkheid Wessem, Monnikenland en de voogdij over Thorn. Raadsheer Willem van Gendt stelde een archiefonderzoek in en bezocht tevens de genoemde gebieden om ter plaatse de autoriteiten te ondervragen. Dit laatste ging gepaard met grote

gevaren omdat overal troepen van de opstandelingen rondzwieren. Willem van Gendt verzocht dan ook om een dozijn soldaten ter bescherming. Inderdaad werd hem in Roermond een aantal wapenknechten toegevoegd.³⁷

Weert, Wessem en de voogdij over Thorn waren inderdaad Gelderse lenen. Monnikenland, tussen Loevestein en Woudrichem in het Land van Altena, was oorspronkelijk Guliks en vanwege de schulden van de graaf van Horn waren de zeven à achthonderd bunders grond reeds twintig jaren voordien verkocht aan Diederick van Wylick voor 80.000 guldens.³⁸ Volgens Alva was deze verkoop van Monnikenland nog te jong om er acht op te slaan. Hij liet beslag leggen op Weert, Wessem en Monnikenland, dus met voorbijgaan van de Gulikse rechten en de verkoop aan Diederick van Wylick. Wel liet de landvoogd der Nederlanden nog tot in 1570 het recht van vruchtgebruik door Anna van Egmond onaangetast.³⁹ Georgien van Uytwijck voerde de inbeslagname van Weert en Wessem uit. Hij moest ook de voogdij over Thorn op zich nemen. Voor het vorstendom Thorn had dit alles weinig betekenis: het voogdijschap verschaftte de voogd nauwelijks enige rechten of bevoegdheden. Voor Weert en Wessem was de inbezitname in naam van de koning ingrijpender. Beide heerlijkheden kwamen onder het Overkwartier van het hertogdom Gelder te horen en verloren een deel van hun bestuurlijke zelfstandigheid.⁴⁰ Het graafschap Horn werd na de dood van Filips van Montmorency bij het prinsbisdom Luik gevoegd. Eventuele andere erfgenamen, zoals de familie Van Nieuwenaar, spanden processen aan, evenwel zonder succes.

Noten

- 1) Linssen, J. Over de vroegste geschiedenis van Wessem (L); in: *Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg* (voortaan afgekort als PSHAL) 98/99 (1962/163), p.1-57.
- 2) Kleyntjens, J. Beeldenstorm in Wessem; in: *De Navorscher* 84 (1935), p.145-154.
- 3) Veen, J.S. van. Een onderzoek naar de rechten des konings als hertog van Gelder op Weert, Wessem, Thorn en Monnikenland in 1569; in: *De Maasgouw* 37 (1915), p. 33-36, 43-45, 52-54.
- 4) Linssen, a.w., p.15-18.
- 5) idem, p.5, 17-22.
- 6) idem, p.24-25.
- 7) idem, p.20.
- 8) idem, p.25-28.
- 9) Roebroek, E. Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de middeleeuwen tot het einde der 18de eeuw? in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 15 (1970), p. 52-54.
- 10) Rogier, L.J. *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw* (dl.I). Amsterdam/Brussel 1974, p.17; Post, R.R. *Kerkelijke verhoudingen in de Nederlanden voor de reformatie van ca. 1550 tot 1580*. Utrecht/Antwerpen 1954, p.124-125; Munsters, A.J. Verkenning van de middeleeuwse kerk in Limburg; in: *Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands-Limburg tot 1815* (dl.II). Maastricht 1976, p.496-497, p.506-507; Archivaris Diocésaines te Luik, D III 32 f51v-57v, D III 33 f60r-63r.
- 11) Woltjer, J.J. Vrede-makers; in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89(1976), p.303.
- 12) Geurts, P.A.M. De graaf van Horne Filips van Montmorency, 1524-1568; in: *Spiegel der Historie* 3(1968), p.124; Baas, J. Hoorne en de Hervorming; in: *Nederlands Nieuw Archief voor Kerkgeschiedenis* (Nieuwe Serie) 42(1958), p.235-236.
- 13) Dierickx, M. De Beeldenstorm en de Nederlanden 1566; in: *Streven* 19(1966), p.1042-1044.
- 14) Habets, J. *Beschrijving der Loonsche leenen in het Hertogdom Limburg*. Roermond 1871, p.54-56; Geurts, a.w., p.105.
- 15) Wolters, W.J. *Notice historique sur l'ancien comté de Hornes et sur les anciennes seigneuries de Weert, Wessem, Ghoor et Kessenich*. Gand, p.64-78; Wely, D. van Horne en de Minderbroeders; in: *Neerlandia Seraphica* 31(1961), p.462.
- 16) Archives d'Etat te Luik, Conseil Privé, dépêches, 95 f67r-v.
- 17) Nerée de Babbarich, M.F.F.A. Horn; in: *Limburg's Jaarboek* 30(1924), p.59.
- 18) Geurts, a.w., p.124; Baas, a.w., p.235-236.
- 19) Habets, J. en A.J.A. Flament. *De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn* (dl.II). 's Gravenhage 1899, p.203.
- 20) Halkin, L.E. *Réforme protestante et réforme catholique au diocèse de Liège, histoire des règnes de Corneille de Berghe et de George d'Autriche, princes-évêques de Liège (1538-1558)*. Liège 1936, p.173.
- 21) Panhuijsen, E.F. Leonardus Gisberti Panhuysen van Oeteren (Leonardus Panhusius). Bijdrage tot de reformatiegeschiedenis van Noord-Limburg; in: *Historisch Tijdschrift* 11 (1932), p.130-131, p.249, p.252.
- 22) Venner, J.G.C. De Beeldenstorm in Weert en Wessem; in: *PSHAL* 118(1982), p.260-264.
- 23) Venner, a.w., p.265-270
- 24) idem, p.270-271.
- 25) Hasselt, G. van. *Stukken voor de vaderlandsche historie* (dl. II). Arnhem/Amsterdam 1792, p.9-10.
- 26) Algemeen Rijksarchief te Brussel. Raad van Beroerten, nr. 136, f222r-v; Kleyntjens, a.w., p.149.
- 27) Van Hasselt, a.w., p.9-10.
- 28) Kleyntjens, a.w., p.149-152.
- 29) idem, p.148-153.
- 30) Venner, a.w., p.273-278.
- 31) Habets, J. Een vijftal stukken betreffende de hervorming te Weert in 1583-1584; in: *PSHAL* 12(1875), p.92.

- ³²⁾ Habets, J. *Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* (dl. III). Roermond 1875/1927, p.381.
- ³³⁾ Habets, *Loonsche leenen*, p.54-56; Geurts, a.w., p.105.
- ³⁴⁾ Wolters, a.w., p.64-78.
- ³⁵⁾ Staatarchiv te Düsseldorf, Niederrhein-Westfälischer Kreis, IX, 47, f357r-365v, 50 1/2, f207r-210r, (X)IX, 85, f8r-v.
- ³⁶⁾ Van Veen a.w.
- ³⁷⁾ idem, p.33-34.
- ³⁸⁾ idem, p.34-35.
- ³⁹⁾ idem, 54; Venner, a.w., p.278-279.
- ⁴⁰⁾ Hanssen, J.H. *Inventarissen van de archieven der schepenbank en gemeente Wessem, 1481-1937*. Maastricht 1986, p.8-10.

